

Στους σκοπούς τους όποιους έθετε, στις έρευνές του, στον τρόπο που τοποθετούσε τὰ προβλήματα, ό 'Αριστοτέλης, όχι σπάνια, διατυπώνει βαθιές συλλήψεις διαλεκτικῶν άρχῶν. 'Ο Λένιν, χαρακτηρίζοντας τὸ σημαντικώτατο φιλοσοφικό έργο του 'Αριστοτέλους, τὸ «Μετὰ τὰ φυσικά», παρατηρεῖ ότι: «είναι έξαιρετικά χαρακτηριστικές, γενικά και παντού, οί ζωντανές συμβολές του στην διαλεκτική και οί αξιώσεις του πάνω σ' αυτήν». 'Αλλά ό 'Αριστοτέλης δέν υπήρξεν καθόλου ένας συνεπής διαλεκτικός, έπεφτεν άδιάκοπα στην μεταφυσική και μετεωρίζοταν όχι μόνον μεταξύ ύλισμοῦ και ιδεαλισμοῦ παρά και μεταξύ διαλεκτικῆς και μεταφυσικῆς. 'Η άναγωγή τῶν ποικίλων μορφῶν και σχέσεων του Εἶναι σέ δέκα κατηγορίες άποδεικνύει τήν μεταφυσική στενότητα τῶν άριστοτελικῶν αντίληψεων.

Στό κέντρο του συστήματός του για τις κατηγορίες εύρίσκεται ή κατηγορία τῆς οὔσιας. Τήν θεωρεῖ σάν τὸ θεμέλιο ὄλων τῶν άλλων ιδιοτήτων. 'Η ύλιστική θέση του ότι τὸ καθ' ἑκαστον συγκεκριμένο πράγμα άποτελεῖ τήν πρωταρχικήν οὔσια, είναι άναπόσπαστα συνδεδεμένη, σ' αυτόν, με τήν κριτική που άσκησε πάνω στις ιδεαλιστικές αντίληψεις του Πλάτωνος. Οί υπόλοιπες κατηγορίες, που έξετάζονται άπό τόν 'Αριστοτέλη, προσδιορίζουν άπλᾶ διάφορες πλευρές και καταστάσεις τῆς οὔσιας. Κάθε κατηγορία προϋποθέτει συνάφεια με τις υπόλοιπες και άντλεῖ τὸ περιεχόμενό της και τήν σημασία της άπό τὸ αντικειμενικό, κινούμενον Εἶναι. Στην θεωρία του για τις κατηγορίες άποκαλύπτεται μ' ιδιαίτερη σαφήνεια ό διαλεκτικός χαρακτήρας τῆς άριστοτελικῆς σκέψεως, ή προσπάθειά του νά έννοήση τις άμοιβαῖες σχέσεις και μεταβάσεις του Εἶναι, νά διαμορφώση τις εὔστροφες και εύκίνητες λογικές έννοιες, έτσι που νά μπορούν νά συλλάβουν τήν αντικειμενική διαλεκτική τῆς φύσεως. «'Ο 'Αριστοτέλης», λέει ό 'Ενγκελς «έρεύνησεν ήδη τις πιὸ οὔσιαστικές μορφές τῆς διαλεκτικῆς σκέψεως»¹.

'Αν τὸ Εἶναι είναι εύκίνητο και ρευστό, που βρίσκεται τότε ή πηγή αὐτῆς τῆς κινήσεως; Τήν άπάντηση σ' αὐτή τήν έρώτηση ό 'Αριστοτέλης τήν δίδει με τήν θεωρία του για τήν μορφή (εἶδος) και τήν ύλη. 'Εδῶ φαίνεται πιὸ έντονα άκόμα ή ταλάντευσή του μεταξύ ύλισμοῦ και ιδεαλισμοῦ. Σάν ύλη χαρακτηρίζει τὸ πρώτο υπόστρωμα κάθε αντικειμένου άπό τὸ όποῖον προέρχεται τὸ συγκεκριμένο αντικείμενο. 'Αναγνώριζε τήν ύλη σάν αἰώνια και άφθαρτη. 'Ωστόσο, σύμφωνα με τήν γνώμη του, ή ύλη στερεῖται κάθε ιδιότητας, κάθε όριστικότητας.

1. ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «'Η άνατροπή τῆς 'Επιστήμης άπό τόν κύριον Εὐγένιον Ντύρινγκ» («'Αντι - Ντύρινγκ»), Βερολίνο 1952, σελ. 22.

Ἡ ὕλη δὲν εἶναι ἀκόμα πραγματικότητα, παρὰ μόνον δυνατότητα. Πραγματικότητα γίνεται ἀπὸ τὴν στιγμή μόνον ποὺ ἔρχεται σὲ σχέση μετὰ τὴν «μορφή». Ὁ Ἀριστοτέλης φαντάζεται τὴν μορφὴν ὡς τὴν ἐνεργό, δραστήρια ἀρχή, ποὺ δίνει ὁριστικότητα στὴν ὕλη. Εἶναι μιὰ ἐσωτερικὴ κατάσταση ποὺ κάνει τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ποὺ εἶναι καὶ ὄχι μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ὄψη του. Ἡ κίνηση, ἢ ἀνάπτυξη τοῦ ἀντικειμένου εἶναι ἡ ἐπεέργεια τῆς μορφῆς. Ἡ ὕλη εἶναι ἀπλῶς τὸ παθητικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ἐνσάρκωση τῆς μορφῆς, ἢ καὶ ἓνα ἐμπόδιο γιὰ τὴν πραγμάτωσή της. Ἀκολουθώντας τὴν γραμμὴ τοῦ ἰδεαλισμοῦ γιὰ τὴν ἀποσπάση, κατὰ τρόπον ἀντιδιαλεκτικόν, τὴν μορφὴν ἀπὸ τὰ πραγματικὰ φυσικὰ ἀντικείμενα ὁ Ἀριστοτέλης ἐφθάσεν εἰς μυστικιστικὰς ἀντιλήψεις: τῆς ψυχῆς ὡς τὴν μορφὴν τοῦ σώματος, ἐνὸς ἀθάνατου νοῦ ὡς τὴν αἰώνια μορφὴν, τὴν ὁποίαν ἀντιπαραθέτει εἰς ἐφήμερες μορφάς, καὶ τοῦ Θεοῦ ὡς τὴν τελικὴν μορφὴν ὅλων τῶν μορφῶν. Ὑστερὰ ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴν καὶ πειστικὴν κριτικὴν, τὴν ὁποίαν ἄσκησεν ὁ Ἀριστοτέλης στὸν ἰδεαλισμὸν τοῦ Πλάτωνος, οἱ δικές του ἰδεαλιστικὰς ἀντιλήψεις φαίνονται νὰ ἔχουν φθάσει εἰς ἀδιέξοδο. «Τόσο ἀξιοθρήνητα ἐπιστρατεύει τὸν Θεὸν ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ κτυπήσῃ τὸν ὑλιστὴν Λεύκιππον καὶ τὸν ἰδεαλιστὴν Πλάτωνα»¹, παρατηρεῖ ὁ Λένιν. Ὅπως παντοῦ στὸν Ἀριστοτέλη, ἔτσι καὶ στὴν θεωρία του γιὰ τὴν μορφὴν καὶ τὴν ὕλη, συναντᾶ κανεὶς ἓνα κρᾶμα μεταφυσικῆς καὶ διαλεκτικῆς. Διαλεκτικὴς στιγμὴς εἶναι: μιὰ ἀνάλυση τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως ὕλης καὶ μορφῆς ὡς δυνατότητα καὶ πραγματικότητα, ἢ σκέψη ὅτι τὸ εἶναι ἐννοεῖται μέσα στὸ γίνεσθαι καὶ ὅτι τὸ εἶναι μπορεῖ νὰ μεταβαίνει ἀπὸ τὴν μιὰ εἰς τὴν ἄλλη κατάσταση. Οἱ διαλεκτικὴς στιγμὴς αὗτὲς, ὅμως, πέρτουν εἰς ἰδεαλιστικὴν μεταφυσικὴν.

Ἡ κίνηση, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι μιὰ διαδικασία τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὸ δυνάμει (τὴν δυνατότητα) εἰς τὴν ἐνεργείαν (πραγματικότητα), μιὰ ἐμφάνιση τῆς δραστηριότητος τῆς μορφῆς τὴν στιγμή τῆς ἐνώσεώς της μετὰ τὴν ὕλη. Γι' αὐτὸ ἡ κίνηση δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθῇ οὔτε στὴν καθαρὴν μορφὴν οὔτε μόνον στὴν ὕλη, δὲν εἶναι οὔτε ἀποκλειστικὰ δυνάμει οὔτε ἀποκλειστικὰ ἐνεργείαν — παρὰ ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ ἓνα εἰς τὸ ἄλλο. Ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς κινήσεως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς ἐνδελέχεια. Μετὰ τὴν ἐνδελέχεια ὁ Ἀριστοτέλης ἐννοοῦσε τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐπιτευχθῆναι, τὸν σκοπὸν τῆς κινήσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς κάθε κίνηση ζητοῦσε νὰ γνωρίσῃ ὄχι μόνον τὸ σημεῖον ἀφετηρίας της ἀλλὰ καὶ τὸν σκοπὸν της καὶ τὸ τελικὸν ἀποτέλεμά της,

1. Β. Ι. ΛΕΝΙΝ: «Φιλοσοφικὰ τετράδια». Μόσχα 1947, σελ. 264.

τὸ ὁποῖο στὴν ἀρχὴ τῆς κινήσεως εἶναι μόνον ἰδεατό. Μιὰ τέτοια τοποθέτηση τοῦ ζητήματος ὀδηγεῖ τὸν Ἀριστοτέλη στὸν ἐσφαλμένον ἰδεαλιστικὸ ἰσχυρισμὸ ὅτι κάθε εἶναι περιέχει ἓνα ἐσωτερικὸ σκοπὸ.

Σὲ στενὴ σχέση μετὰ τὴν διαρκικὴ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς μορφῆς καὶ τῆς ὕλης εὐρίσκεται ἡ ἐκλεκτικὴ θεωρία τοῦ περὶ τῶν τεσσάρων εἰδῶν τῆς αἰτιότητος. Πλάι στὰ «ὕλικὰ» καὶ στὰ «ἐνεργὰ» αἷτια παραδέχεται — ἀκολουθώντας τὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὴν τελεολογία — καὶ «μορφικὰ» αἷτια καθὼς καὶ «τελικὰ» (καθορισμένα ἀπὸ τὸν σκοπὸ) αἷτια. Στὸν Ἀριστοτέλη ἀνήκει ἡ τιμὴ ὅτι αὐτὸς ἔθεσε τὸ πρόβλημα γιὰ τὶς διάφορες μορφές τῆς κινήσεως καὶ ὅτι προσπάθησε νὰ συνθέσῃ τὶς μορφές αὐτὲς μετὰ τὰ εἶδη αὐτοῦ τούτου τοῦ εἶναι. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔδωσε καμιὰν ἰκανοποιητικὴ λύση σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα.

Ἡ ἐπομένη πέτρα τοῦ σκανδάλου γιὰ τὴν ὕλιστικὴ τάση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, μετὰ τὸ πρόβλημα τῆς ὕλης καὶ τῆς κινήσεως εἶναι ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ὕλη στὴν συνείδηση. Ὁ Ἀριστοτέλης καθώρισε τὴν ἐνέργεια τῆς ψυχῆς σὰν μιὰν ἰδιαίτερη «πρώτη ἐνδελέχεια» τοῦ πραγματικοῦ εἶναι — τοῦ φυσικοῦ σώματος. Ἐδῶ συνέδεσε ἀπόλυτα ἀσυμβίβαστες, ἀντίθετες μάλιστα πεποιθήσεις, ὥστε νὰ φθάνη πότε σὲ μιὰν ἰδεαλιστικὴν καὶ πότε σὲ μιὰν ὕλιστικὴν ἄποψη. Στὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὴν μιὰ συναντᾶ κανεῖς πολυάριθμες ἐκφράσεις, σύμφωνα μετὰ τὶς ὁποῖες οἱ «ψυχικὲς μεταβολές» ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν «σωματικὴν κατάσταση», ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ζωὴν σὰν μιὰν δραστηριότητα τῆς ψυχῆς. Τὴν στιγμήν ποὺ ἡ ψυχὴ χάνεται, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐπέρχεται «ἡ ἀποσύνθεσις καὶ ἡ σήψις τοῦ σώματος». Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε σὲ λεπτομερειακὸν κριτικὸν ἔλεγχο τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ Πλάτωνος, βρίσκεται καὶ ὁ ἴδιος αὐτὸς στὰ δίκτυα τοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ἀντικείμενον κάθε γνώσεως, σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην, εἶναι ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος, τὸ πραγματικὸν εἶναι. Ἔργον τῆς γνώσεως εἶναι ἡ ἀνύψωσις ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αἰσθησιακὴ σύλληψιν στὰ ὕψη τῆς ἀφηρημένης ἐννοίας. Ἡ ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη γνώσις εἶναι μιὰ γνώσις ἀξιόπιστη, λογικὰ ἀποδειγμένη καὶ ἀναγκαία.

Σημεῖον ἀφετηρίας τῆς γνώσεως εἶναι οἱ αἰσθήσεις, οἱ ὁποῖες κερδίζονται ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Χωρὶς αἰσθήσεις καμιὰ γνώσις. Μετὰ τὴν θεμελιακὴν αὐτὴν θέσιν τῆς θεωρητικῆς γνωσιολογίας «ὁ Ἀριστοτέλης προσεγγίζει τὸν ὕλισμό»¹, κατὰ τὸν Λένιν. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε τὶς αἰσθή-

1. Ὁμοίως, σελ. 267.

σεις σωστές, σὰν ἀκριβῆ, ἀξιόπιστα τεκμήρια τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. Ἄλλὰ οἱ αἰσθήσεις καθ'αυτὲς καθορίζουν μόνον τὴν πρώτη, τὴν κατώτατη βαθμίδα τῆς γνώσεως. Ἐνα ὑψηλότερο σκαλοπάτι τῆς γνώσεως φθάνει ὁ ἄνθρωπος χάρις στὴ νοητικὴ γενίκευση τῆς κοινωνικῆς πράξεως. Ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ἀκόμα πολὺ μακρὺ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς σωστῆς κατανοήσεως τοῦ προβλήματος αὐτοῦ. Δὲν ἐφθασε σὲ καμιά σωστὴ λύση τοῦ προβλήματος ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐρμηνεία τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν αἰσθησὴ στὴν νόηση. Ἀπὸ τὴν ὑλιστικὴν βία τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν γνώση πέφτει πάλι στὸν ἰδεαλισμὸ, ὅταν βλέπει σὰν πηγὴ τῆς νοήσεως τὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ σῶμα, δῆθεν, «λογικὴ ψυχὴ».

Ὁ Λένιν ἀξιολόγησεν ἐξαντλητικὰ τὴν γνωσιολογίαν τοῦ Ἀριστοτέλους: «Γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσεως δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία. Μιὰ ἀφελὴς πίστις στὴν δύναμη τοῦ νοῦ, στὴν δύναμη, στὴν ἰσχύ, στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῆς γνώσεως. Καὶ μιὰ ἀφελὴς σύγχυσις, μιὰ ἀξιολογῆσιμη, ἀδιέξοδη ἀκαταστασία στὴν διαλεκτικὴν τοῦ γενικοῦ καὶ τοῦ εἰδικοῦ — τῆς ἐννοίας καὶ τῆς αἰσθησιακῆς ἀντιληπτῆς πραγματικότητος τοῦ καθ' ἕναστος ἀντικειμένου, τοῦ πράγματος, τοῦ φαινομένου»¹.

Ὁ Ἀριστοτέλης κάνει τὴν λογικὴ σκέψιν ἀντικείμενον ξεχωριστῆς μελέτης. Ἡ λογικὴ του ἀναλαμβάνει, σὲ ὁμοφωνία μὲ τὴν ἀξιόσεις ποὺ τίθενται γιὰ κάθε ἐπιστήμη, νὰ παρακολουθήσῃ τὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν σχέσιν αὐτῶν τούτων τῶν πραγμάτων. Ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποτελεῖ, πρῶτα ἀπ' ὅλα, μιὰν φυσικοῖστορικὴν περιγραφὴν τῶν ἤδη σχηματισμένων μορφῶν τῆς σκέψεως. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται μόνον γιὰ μιὰν περιγραφὴν. Ὁ Ἀριστοτέλης προσδιόρισεν, συστηματοποίησεν καὶ ἐρεῦνησεν τὴν βασικὴν μορφήν τῆς σκέψεως (ἐννοίαι, κρίσεις, συμπεράσματα). Τὸ ἔργον του ἦταν νὰ ἀποκαλύψῃ τοὺς νόμους καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ λογικοῦ στοχασμοῦ. Ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες οἱ ἐπὶ τῆς Λογικῆς πραγματεῖαι του θεωρήθησαν σὰν τὸ ἀδιαφιλονίκητον θεμέλιον τῆς τυπικῆς Λογικῆς, — πραγματεῖαι οἱ ὁποῖαι συγκεντρώθησαν ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «Ὁργανον». Κάτι πλεονάζον: οἱ θεωρίαι περὶ Λογικῆς ποὺ κυριαρχοῦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς φεουδαρχίας καθὼς καὶ αὐτὲς ποὺ κυριαρχοῦν στὴν ἐποχὴ τῆς κεφαλαιοκρατίας, ἀπετέλεσαν, ἀπὸ διπλὴν ἀποψη, μιὰν ὀπισθοδρομήσιν, συγκριτικὰ μὲ τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους. Πρῶτα πρῶτα γιὰ τὴν οἱ μορφὴν τῆς σκέψεως ἀποσπασθῆσαν ἀπὸ τὴν μορφήν τοῦ

1. Ὁμοίως, σελ. 267.

Εἶναι τὶς ὁποῖες ἀντανακλοῦσαν, ἐνῶ ὁ Ἄριστοτέλης στὰ περὶ Λογικῆς συγγράμματά του τονίζει ὅτι οἱ μορφές τῆς σκέψεως συναρμόζονται μὲ τὶς μορφές τοῦ εἶναι. «Στὸν Ἄριστοτέλη ἡ ἀντικειμενικὴ λογικὴ ἀνακατεύεται παντοῦ μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ καί, μάλιστα, μ' ἓναν τρόπο τέτοιο ὥστε ἡ ἀντικειμενικὴ φαίνεται παντοῦ», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Λένιν στὰ «Φιλοσοφικὰ τετράδια» του. Καὶ δεύτερο γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴν Λογικὴν ἀποσπασθῆκαν τὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα της. Στὴν Λογικὴν στερεώθηκαν ἐπὶ αἰῶνες ὁ φορμαλισμὸς καὶ ἡ μεταφυσικὴ.

Οἱ φυσικοφιλοσοφικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἄριστοτέλους.—Ὁ Ἄριστοτέλης συστηματοποίησε καὶ γενίκευσε θεωρητικὰ τὶς φυσικοφιλοσοφικὲς παρατηρήσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φυσικοφιλοσόφων. Ἀπὸ τὰ φυσικοφιλοσοφικὰ ἔργα του ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς ἡ *Φυσικὴ* του, τὸ σύγγραμμά του *Περὶ γεννήσεως καὶ θανάτου*, ἡ *Μετεωρολογία* του, ὁ *Κόσμος* καθὼς καὶ τέσσερα συγγράμματά του γιὰ τὴν Ζωολογία. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀντανακλᾶται ἡ ἀφελὴς διαλεκτικὴ τοῦ ἀρχαίου τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι: ὅπως οἱ φυσικοφιλόσοφοι, οἱ πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἔτσι καὶ ὁ Ἄριστοτέλης θεωροῦσε τὴν φύσιν ὡς κάτι ἐνιαῖο, ἀλληλοσυνάρτητο εἰς τὸ ὅποιον τὰ πάντα νοοῦνται κινούμενα καὶ ἐξελισσόμενα.

Στὰ φυσικοεπιστημονικὰ ἔργα του ὁ Ἄριστοτέλης συνεχίζει τὴν θεμελίωση τῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας ἀναπτύσσει στὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν του. Ἀποδεικνύει πὼς στὴν βάση ὁλοκλήρου τοῦ ὑλικοῦ εἶναι εὐρίσκειται ἡ πρωταρχικὴ ὕλη. Ἡ πρωταρχικὴ ὕλη εἶναι αἰώνια: δὲν μπορεῖ νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὸ τίποτα οὔτε νὰ μεταβληθῇ σὲ κάτι ἄλλο. Ἡ ποιότητά της στὴν φύσιν εἶναι σταθερὴ, καὶ μόνον ποὺ μπορεῖ νὰ μεταβληθῇ. Ἡ πρωταρχικὴ ὕλη, ἐπίσης, κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἄριστοτέλους, εἶναι ὁλοκληρωτικὰ παθητικὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μορφοποιηθῇ κανενὸς εἴδους σῶμα ἀπὸ μόνη της. Σ' αὐτὸ ἢ σὲ κεῖνο τὸ σῶμα μεταβάλλεται ἡ πρωταρχικὴ ὕλη μόνον συνεπείᾳ ἐπενεργείας τῆς εἰς αὐτὴν περικλειομένης ἰδιαίτερης ἐνεργητικῆς ἀρχῆς τῆς μορφῆς. Ἡ πρωτόγονη ὕλη, ὡστόσο, δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ παράγῃ οὔτε νὰ προῦποθέτῃ τὴν μορφή: ἡ μορφή εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπ' αὐτήν. Ἡ σκέψη τοῦ Ἄριστοτέλους ὅτι ἡ μορφή καὶ ἡ ὕλη ὑπόκεινται σὲ ἀλληλεπίδραση, ὑπῆρξε γόνιμη: γεννήθηκεν ἀπὸ τὴν πολεμικὴν του κατὰ τοῦ πλατωνικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ἐνεργητικῆς μορφῆς καὶ τῆς παθητικῆς ὕλης ὁδήγησε τὸν Ἄριστοτέλη στὴν ἀπόσπασή της μορφῆς ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ ἀκόμα πρὸς τὸν ἰδεαλισμὸν καὶ πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. «Αὐτὸ εἶναι, φυσικά, ἰδεαλισμὸς, ἀλλὰ πῶς ἀντικειμενικὸς καὶ πῶς ἀπομακρυσμένος, πῶς γενικὸς ἀπὸ τὸν ἰδεαλισμὸν τοῦ Πλάτωνος, γι' αὐτὸ

καὶ στήν φυσικοφιλοσοφίαν αὐτὴ σημαίνει, πολὺ συχνά, ὅ,τι καὶ ὁ ὑλισμός»¹, λέει ὁ Λένιν.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, στήν πρωταρχικὴν ὕλην ἰδιάζουν «ἀρχικὲς ποιότητες» οἱ ὁποῖες εἶναι ἄμεσα προσιτὲς στήν αἴσθησις. Ἀποτελοῦν δυὸ ζεύγη ἀντιθέσεων: θερμὸ - κρύο, ξηρὸ - ὑγρό. Ἀπὸ τοὺς διαφόρους συνδυασμοὺς τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν γεννιῶνται τέσσερα στοιχεῖα ἢ φυσικὲς δυνάμεις: γῆ, ὕδωρ, ἀήρ, πῦρ. Ὄταν, παραδείγματος χάριν, ἡ πρωταρχικὴ ὕλη εἶναι ξηρὰ καὶ θερμὴ, τότε γεννᾶται τὸ πῦρ. Τὰ στοιχεῖα μποροῦν ν' ἀνταλλάξουν μεταξὺ των μερικὲς ἀπὸ τὶς ἰδιότητές τους καὶ μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν μεταβάλλονται τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ὁ συνδυασμὸς τῶν στοιχείων κατὰ διαφόρους ἀναλογίας ὀδηγοῦν στήν ἐμφάνισις ὅλων τῶν σωμάτων τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στήν γῆ, καὶ κατὰ τὸν ὁποῖον ὅταν ἓνα μικρὸ σῶμα ἀναμιχθῇ μ' ἓνα μεγάλο σῶμα παίρνει τὶς ἰδιότητες τοῦ τελευταίου αὐτοῦ. Ἔτσι τὸ κρασί γίνεται ὕδωρ ὅταν προστεθῇ ὕδωρ σ' αὐτό. Τὰ στοιχεῖα, κατὰ τὴν γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλους, χάνουν τὶς ἀρχικὲς ἰδιότητές τους στὰ σύνθετα σώματα, ἐπειδὴ ἀλληλοδιαποτίζονται, ὥστε καὶ τὸ μικρότερο μῦριον ἓνός σώματος ἀποτελεῖται ἀπὸ τῶν ἰδίων ἀναλογιῶν τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα περιέχονται στὸ συνολικὸ σῶμα.

Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἀριστοτέλους ἐσήμαινε μιὰν ὀπισθοδρομὴν σὲ σύγκριση μὲ τὶς περὶ ἀτόμων ἀντιλήψεις τοῦ Δημοκρίτου καὶ τῶν μαθητῶν του.

Ἡ σκέψις ὅτι ὅλα τὰ σώματα δυνάμει τῆς κοινῆς ὑλικῆς βίας τῶν μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς ἀλχημιστικῆς ιδέας περὶ τῆς μεταβολῆς τῶν μετάλλων. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη «τόσο στὸ μέταλλο ὅσο καὶ στὸ ὄρυκτόν περιέχονται καὶ τὰ τέσσερα στοιχεῖα, ἐνῶ ὅμως στὸ πρῶτο ὑπερισχύει τὸ ὕδωρ, στὸ δεύτερο ὑπερισχύει τὸ πῦρ. Ὅση περισσότερη γῆ περιέχεται σ' ἓνα μέταλλο, τόσον τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι λιγώτερο εὐγενές. Ὁ χρυσὸς δὲν περιέχει, ἴσως, καθόλου γῆν. Ὅλα τὰ μέταλλα μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν σύνθεσίν τους, εἶναι συγγενικὰ μεταξὺ των»².

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντέταξε τὴν περὶ ὕλης θεωρίαν σ' ὅλες τὶς προγενέστερες φυσικοφιλοσοφικὲς θεωρίες, ἀλλὰ κυρίως στὶς ὑλιστικὲς, ἀτομικὲς ιδέες τοῦ Δημοκρίτου καὶ τοῦ Ἐμπεδοκλέους. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀσκήσε κριτικὴν εἰς τὴν ἀτομικὴν θεωρίαν ἐπὶ τῶν ἐξῆς σημείων:

1. Ὁμοίως, σελ. 267.

2. B. N. ΜΕΝΣΟΥΤΚΙΝ: «Ἡ χημεία καὶ οἱ δρόμοι τῆς ἐξελιξέως τῆς». Μόσχα 1937, σελ. 13

1. Ξεκινώντας από την μορφή και τὸ μέγεθος τῶν ἀτόμων, ὅταν λείπουν ἔντελῶς ὅλες οἱ ἄλλες ιδιότητες, δὲν ἐξηγοῦνται καθόλου οἱ πραγματικὲς διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται πάνω στὰ πράγματα.

2. Ἡ θεωρία τοῦ Δημοκρίτου δὲν προσφέρει καμιὰν ἐπαρκῆ ἐξήγηση γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἀτόμων, γιὰ τὸ διάφορο βάρους των καὶ κυρίως γιὰ τὴν γένεση καὶ τὴν μεταβολὴ τῆς ὕλης.

3. Ὁ ἄπειρος ἀριθμὸς «ἀρχῶν», ποὺ ἐπιβεβαιώνεται εἰς τὴν θεωρία τοῦ Δημοκρίτου, ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀδυναμία γνώσεως τῆς ὕλης.

Ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπὶ τῆς θεωρίας τοῦ ἀτόμου ἀποκάλυψε, βέβαια, μερικὲς ἀδύνατες πλευρὲς τῶν ἀπόψεων τοῦ Δημοκρίτου, ἀπέρριψε ὅμως ταυτόχρονα ὅ,τι τὸ πολύτιμο περιεῖχε ἡ μεγαλοφυΐης διαίσηση τοῦ ἀρχαίου ἀτομικοῦ θεωρητικοῦ. Γι' αὐτὸ ἡ ἀριστοτελικὴ κριτικὴ, κοιταγμένη ἀπὸ ἱστορικὴν ἄποψη, ἔπαιξε ἕναν ἀρνητικὸ ρόλο, γιὰτὶ παρεμπόδισε τὴν διείσδυση τῶν ἰδεῶν τῆς ἀτομικῆς θεωρίας στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐννόησε τὴν διαλεκτικὴ τῆς σχέσεως τῆς διακοπῆς καὶ τῆς συνεχείας εἰς τὴν θεωρία περὶ τῆς ὕλης. Ἄν καὶ ἔκρινε σωστὰ τὶς θεωρίες τοῦ Ἐμπεδοκλέους ἐξ αἰτίας τοῦ ἀντιδιαλεκτικοῦ χαρακτῆρα των καὶ τῆς ἀναξιότητος τῶν «ριζῶν τῶν πραγμάτων» ἢ στοιχείων, τὰ ὅποια, σύμφωνα μὲ τὶς θεωρίες αὐτῆς, μεταβάλλονταν τὸ ἕνα στὸ ἄλλο, ὁ Ἀριστοτέλης, παρ' ὅλ' αὐτά, δὲν ἔπαυε, ἐνῶ ἔκρινε, νὰ ὑφίσταται τὴν γοητεία τῆς μεταφυσικῆς.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν σωμάτων, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς «μορφοποιήσεως τῆς ὕλης», ἀνήκει, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴν ἔννοια τῆς κινήσεως. Ἡ ἔννοια τῆς κινήσεως ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴ κατηγορίαν τῆς περὶ φύσεως θεωρίας του. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι μόνον ἡ ἔρευνα τῆς κινήσεως μπορεῖ νὰ προσφέρῃ ἀληθινὲς γνώσεις περὶ φύσεως. Σύμφωνα, σ' αὐτό, μὲ τὸν Δημοκρίτο, ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε λόγο γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς κινήσεως. Τὴν αἰωνιότητα, ὡστόσο, δὲν τὴν φανταζόταν ὡς «ἐν ἐνεργείᾳ πραγματικὴ», παρὰ ὡς δυναμικὴν δὲν προχωροῦσε, λοιπόν, πρὸς τὴν ἀντίληψη τῆς αὐτοδυναμίου κινήσεως τῆς ὕλης. Ἐπειδὴ θεωροῦσε τὴν κίνηση ὡς ἀναλλοίωτη ἱκανότητα τῶν σωμάτων πρὸς μετατόπιση καὶ μεταβολήν, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέδειξε ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ κίνηση ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα. Ἡ ἱκανότητα τῆς συνεχοῦς κινήσεως εἶναι δυναμικὴ εἰς τὰ σώματα καὶ πραγματοποιεῖται μόνον ἕνα ἄλλο (κινούμενο) σῶμα τοῦς δώσει μιὰν ὥθηση. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνώριζεν ἁπλᾶ καὶ μόνον ἐπενέργειες. Ἡ πρῶτιστη ὥθηση ποὺ ἀποδέσμευε τὴν κίνηση εἰς τὴν φύση, προέρχεται, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὴν «πρωταρχικὴν κινήτικὴν δύναμιν», ἐπομένως, σὲ τελευταίαν ἀνάλυσιν, ἀπὸ τὸν Θεό. Στὴν φύση, κατὰ τὸν

στοτέλης, είναι ἀμετακίνητα προσδεδεμένα εἰς τὸν οὐρανὸ καὶ στρέφονται μαζί μ' αὐτόν, ἐνῶ τὰ «κινούμενα οὐράνια σώματα» (οἱ πλανῆτες) κινοῦνται σὲ ἑπτὰ ὁμόκεντρους κύκλους. Ἡ αἰτία τῆς κινήσεως τοῦ οὐρανοῦ, κατὰ τὴν ἀντίληψή του, εἶναι ὁ Θεός. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέδειξεν, ἀπὸ τοὺς πρώτους, τὴν σφαιρικότητα τῆς σελήνης, βασιζόμενος στὴν ἔρευνα τῶν σεληνιακῶν φάσεων. Μιὰν ἀπόδειξη τῆς σφαιρικότητας τῆς γῆς ἔβλεπε εἰς τὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἔκλειψη τῆς σελήνης, ἡ σκιά τῆς γῆς ἢ ὁποῖα πέφτει ἐπάνω στὴν σελήνη εἶναι στρογγύλη εἰς τὶς ἄκρες, περίπτωση ἢ ὁποῖα εἶναι δυνατὴ μόνον ἐὰν ἡ γῆ ἔχει σφαιρικὸ σχῆμα. Στηριγμένος στὶς παρατηρήσεις πολλῶν ἀρχαίων μαθηματικῶν ὁ Ἀριστοτέλης προσδιόρισε τὴν περιφέρεια τῆς γῆς σὲ 400.000 στάδια. Ἡ *Μετεωρολογία* του ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς πρώτες πραγματεῖες ἐπὶ τῆς φυσικῆς γεωγραφίας.

Τὶς βιολογικὲς ἀπόψεις του ὁ Ἀριστοτέλης τὶς ἐξέθεσε κυρίως στὰ συγγράμματά του *Περὶ ζῶων μορίων*, *Περὶ ζῶων πορείας*, *Περὶ ζῶων γενέσεως*, *Περὶ ζῶων κινήσεως* καὶ σὲ ἄλλα. Περιέγραψε 500 περίπου εἶδη ζῶων, τῶν ὁποίων ἐπίσης ἐπιχειρήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ταξινόμηση. Ὁ Ἀριστοτέλης διαιρεῖ, κατ' ἀρχὴν, τὰ ζῶα σὲ δυὸ μεγάλες ομάδες : στὰ αἰμοφόρα καὶ στὰ μὴ αἰμοφόρα, πράγμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ, σήμερα, στὴν διαίρεσή τους σὲ σπονδυλωτὰ καὶ ἀσπόνδυλα. Τὴν περαιτέρω διαίρεση σὲ «γένη» καὶ «εἶδη» ἐπιλαμβάνεται βασιζόμενος σὲ συμπληρωματικὰ γνωρίσματα (στὸν ἀριθμὸ τῶν ἄκρων, στὴν ὑπαρξὴ μαλακῶν ἢ σκληρῶν μερῶν τοῦ σώματος κλπ.) καὶ ἀκόμα στὸν τρόπο τοῦ πολλαπλασιασμοῦ των. Κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς κατασκευῆς τοῦ σώματος, τῆς ζωικῆς λειτουργίας καὶ τῶν ὄρων ζωῆς τῶν διαφόρων ζῶων, ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὴν συγκριτικὴ μέθοδο καὶ θεωρεῖται σὰν ὁ ἰδρυτὴς τῆς συγκριτικῆς ἀνατομίας. Ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα αὐτὸν οἱ ἀπόψεις του εἶναι διαποτισμένες ἀπὸ τελεολογισμό, ἀφοῦ κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς σωματικῆς κατασκευῆς τῶν ζῶων θεωρεῖ ὡς σπουδαιότατη τὴν ἐξακρίβωση τοῦ λεγομένου τελικοῦ αἰτίου ἢ τοῦ σκοποῦ, «γιὰ τὸν ὁποῖον» εἶναι προορισμένα τὰ ξεχωριστὰ ὄργανα.

Ὁ Ἀριστοτέλης παραδεχόταν μιὰν κατ' ἐπαγωγὴν αὔξηση τῶν ζωντανῶν ὄντων, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖαν ἡ φύση μεταβαίνει ἀπὸ τὰ μὴ ζωντανὰ σώματα στὰ φυτὰ καὶ ἀπὸ τὰ φυτὰ στὰ ζῶα. Τὴν προοδευτικὴ τούτη περιπλοκὴ τῶν ζωντανῶν ὀργανισμῶν ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἐρμηνεύει μὲ τὸ περίπλοκο γίνεσθαι τῶν μορφῶν τῆς ψυχικῆς λειτουργίας, κατὰ τρόπον ἀπόλυτα ἰδεαλιστικὸ δηλαδὴ καὶ ὄχι σὰν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ζώσης φύσεως.

Ὁ Ἀριστοτέλης καταπιάστηκε, κατὰ τρόπο λεπτομερειακόν, ἐπίσης, μὲ τὴν ἔρευνα τῆς ἐμβρυακῆς ἀναπτύξεως τῶν ὀργανισμῶν. Βασιζόμενος σὲ πλούσιες παρατηρήσεις, καὶ κυρίως στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμβρύου τῆς ὄρνιθας, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὀργανισμὸς μορφοποιεῖται μὲ βαθμιαῖο γεοσηματισμὸ τῶν μερῶν του. Μὲ σκοπὸ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν πορεία τῆς γενέσεως τοῦ ἐμβρύου, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπανερχεται εἰς τὴν περὶ ἐνδελεχείας θεωρίαν του. Ὁ ἰδεαλιστικὸς χαρακτήρας τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους παρουσιάζεται ἐδῶ ἐντυπωσιακώτερα ἀκόμη. Ἡ ἐνδελέχεια τοῦ σώματος, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι ἡ ψυχὴ, ἡ ὁποία καθορίζει τὴν μορφήν, τὸ «εἶδος» τοῦ σώματος καὶ τὸν σκοπὸ του. Ἡ περιπλοκότης τοῦ ἀναπτυσσομένου ἐμβρύου ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη σὰν ἀποτέλεσμα ἐπίσης τῆς περιπλοκότητος (τῆς κατ' ἐπαγωγὴν ἀυξήσεως) τῶν μορφῶν τῆς ψυχῆς.

Οἱ αἰσθητικὲς καὶ παιδαγωγικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους.
 Ἐναν ἱστορικὰ σημαντικὸ ρόλο παίζουν ἐπίσης οἱ αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως τουλάχιστον ἐκθέτονται στὴν *Ποιητικὴ* του. Στὸ ἔργο του αὐτὸ ὑποβάλλει σὲ κριτικὸν ἔλεγχο τὴν ἰδεαλιστικὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν τὸ Κάλλος ἀντλεῖ τὸ περιεχόμενό του ἀπὸ μιὰν ὑπερβατικὴν «ιδέα». Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ἀναγνώριζε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἱστορικῆς θεωρήσεως τῆς Τέχνης, ἔβλεπε τὸν σκοπὸ τῆς εἰς τὴν γνώση τῆς πραγματικότητος καὶ τόνιζε τὴν γνωσιολογικὴν σημασίαν τῆς Τέχνης καθὼς καὶ τὴν κοινωνικὴν λειτουργίαν της. Ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία βασιζέται, κατὰ τὴν γνώμη του, στὴν μίμηση τῆς πραγματικότητος. Ὡστόσο, ἡ Τέχνη, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν σημαίνει μονάχα μιὰν ἀπλήν, νατουραλιστικὴν ἀπόδοση τυχαίων φαινομένων τῆς πραγματικότητος, παρὰ μιὰν γενικευμένη ἀναπαραγωγὴν τοῦ «πιθανοῦ». Θεωροῦσε τὴν πειθῶν, τὴν καλλιτεχνικὴν ἀλήθειαν σὰν ἀπαραίτητη ἀνάγκη γιὰ τὸ ἔργο τῆς Τέχνης. Ἡ αἰσθητικὴ του ἦταν μιὰ θεωρητικὴ συνόψισις τῶν βασικῶν ἀρχῶν εἰς τίς ὁποῖες βασιζόταν ἡ ρεαλιστικὴ Τέχνη τῶν ἀρχαίων.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεξεργάστηκε ἕνα σύστημα τῆς διαπαιδαγωγήσεως τῶν «ἐλευθερογέννητων» πολιτῶν. Ἐκινῶντας ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἐξελίξεως, ἐπίστευε ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατέχει ἐκ φύσεως μόνον τίς ἱκανότητες, τὰ σπέρματα τῶν ἱκανότητων, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξελίσσονται παρὰ μόνον μὲ τὴν διαπαιδαγώγησιν. Ὅτι ἡ φύσις (Natura) ἔχει στενὰ συνδεμένες μεταξὺ τῶν τρεῖς πλευρὰς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως (Wesen) τὴν φυτικὴν, τὴν ζωικὴν (ἡ ὁποία στοὺς ἄνθρώπους μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς βουλευτικὴ) καὶ τὴν λογικὴν. Σ' αὐτὰς τίς τρεῖς πλευρὰς τοῦ ἀνθρώπου ἀντιστοιχοῦν τρεῖς, ἐπίσης, εἴδη παιδαγωγήσεως: ἡ σω-

ματική, ἡ ἠθική καὶ ἡ πνευματική. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν προσέφερε ὁ Ἀριστοτέλης τὴν φιλοσοφικοψυχολογικὴ θεωρητικὴ θεμελίωση γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ πράξη, ποὺ συνηθίζοταν εἰς τὰς Ἀθήνας, κ' ἡ ὁποία συνεδύαζε τὶς διάφορες πλευρὰς τῆς παιδαγωγικῆς, ἐκφράζοντας γιὰ πρώτη φορὰ τὴν σκέψη ὅτι ἡ διαπαιδαγώγηση πρέπει νὰ εἶναι φυσικὴ (σύμφωνη μὲ τὴν φύση), μιὰν σκέψη ἡ ὁποία εὗρε τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξή της εἰς τὶς παιδαγωγικὰς θεωρίας τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνα. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὴν τὴν ἰδέαν τῆς συμφωνίας μὲ τὴν φύση, ὁ Ἀριστοτέλης ἔκανε τὴν πρώτη, στὴν ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς, προσπάθεια μιᾶς χωρισμένης σὲ περιόδους διαπαιδαγώγησης σύμφωνα μὲ τὴν ἡλικία τοῦ νέου. Βασιζόμενος κυρίως σὲ βιολογικοὺς συλλογισμοὺς ὁ Ἀριστοτέλης διέκρινε τρεῖς περιόδους:

1. ὡς τὴν ἡλικία τῶν ἑπτὰ ἐτῶν,

2. ἀπὸ ἑπτὰ ἐτῶν ὡς τὴν ὀρίμανση τοῦ φύλου (τὴν ἡλικία τῶν 14 ἐτῶν) καὶ

3. ἀπὸ 14 ἐτῶν ὡς τὸ 21 ἔτος τῆς ἡλικίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡς τὴν ἡλικία τῶν ἑπτὰ ἐτῶν τὰ παιδιά ἀνατρέφονται στὸ σπίτι. Ὄταν τὰ ἀγόρια φθάσουν στὴν ἡλικία τῶν ἑπτὰ ἐτῶν πηγαίνουν (ὅπως συνηθίζοταν εἰς τὰς Ἀθήνας) στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου τὰ σχολεῖα τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης ἦσαν ἰδιωτικά, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαιτοῦσε, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς σπαρτιατικῆς ἐκπαίδευσης, κρατικὰ σχολεῖα, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴν γνώμη του, «ἡ φροντίδα γιὰ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν νέων πρέπει νὰ εἶναι ὑπόθεση τοῦ κράτους καὶ ὄχι τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας». Κατὰ τὴν περίοδο τῶν πρώτων μαθημάτων τὰ παιδιά ἀσχολοῦνται μὲ τὴν γυμναστική, τὴν ἀνάγνωση, τὴν γραφὴν, τὴν γραμματικὴν, τὴν ἀριθμητικὴν, τὸ σχέδιο καὶ τὸ τραγούδι. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσεν ὡς ἀπαραίτητο νὰ διδάσκονται εἰς τὶς ἀνώτερες σχολὰς (γυμνάσια), στοὺς νέους, ἡ ἱστορία, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ φιλοσοφία.

Τὸν σκοπὸ τῆς σωματικῆς ἀγωγῆς ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ἔβλεπε στὴν δυνατότητά της νὰ κἀνὴ τὸ σῶμα δυνατό, ὡραῖο καὶ ἐπιδέξιο: «...στὴν ἀγωγή τὸν πρώτο ρόλο τὸν παίζει τὸ κάλλος καὶ ὄχι ἡ ζωώδης χοντροκοπία», ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχοντας ὑπ' ὄψει τοῦ ἑνὸς συνδυασμοῦ τῆς φυσικῆς μὲ τὴν αἰσθητικὴν ἀγωγή (βλέπε «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλους). Στὸ παιδαγωγικὸ τοῦ σύστημα ἔδινεν ἐπίσης μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν μουσικὴν, προσφέροντας σειρὰν ὀλόκληρον μεθοδικῶν ὑποδείξεων ἐπάνω σ' αὐτὸν τὸν τομέα. Ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, σὰν θέμα της ἔχει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐκμανότητος

πρὸς ἐργασίαν, τῆς ἐνεργητικότητος καὶ τῆς δυνάμεως τῆς θελήσεως. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ παιδαγωγικὸ τοῦ σύστημα διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος, οἱ ὅποιοι διεκνήρυτταν τὴν αὐτογνωσίαν καὶ τὴν ἐνδοσκόπησην. Ἐν περιεχόμενῳ τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγωγίσεως συνίσταται, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδιοτήτων, τὶς ὁποῖες ἔπρεπε, κατὰ τὴν γνώμη του, νὰ κατέχουν οἱ δουλοκτῆτες τοῦ ἀρχαίου κόσμου: τὴν ἰκανότητα νὰ κρατοῦν ἀπὸ τὰ ἥνια τοὺς δούλους, συναίσθησις τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀξιοπροσεχίας των, θάρρος, ἀνδρισμὸς κλπ. Ὑποκείμενη δουλοκτητικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ νοθεσία τοῦ γιὰ τὴν σωματικὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ὑποχρέωσιν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον τῶν δούλων. Σύμφωνα μὲν τὴν γνώμη του ἔπρεπε νὰ ἐξευρίσκη κανεὶς τὰ μέσα νὰ πληρῶνῃ μιὰν ἐκτελούμενην ἐργασίαν, ἐπειδὴ μιὰ παρόμοια ἀπασχόλησις ἀφαιρεῖ ἀπλᾶ τὸν πολὺτιμον χρόνον ποὺ χρειάζεται νὰ διαθέσῃ κανεὶς γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διανοητικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν δυνάμεων του. Φυσικὰς ἰκανότητες, ἐπιτηδειότητες καὶ διάνοια — αὗται εἶναι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, οἱ τρεῖς ἀφετηρίαι τῆς διαπαιδαγωγίσεως καθόλου καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἠθικῆς. Μεγάλην ἀξίαν ἀπέδιδεν ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν προσχολικὴν ἀνατροφὴν τῶν παιδῶν, καὶ, κυρίως, στὸ παιγνίδι.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἄσκησε πολὺ μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἐπὶ σειρὰ αἰώνων τὰ ἔργα του χρησίμευαν ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σοβαρὰς πηγὰς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὡς μιὰ ἐγκυκλοπαιδεῖα τῆς σοφίας τῆς ἀρχαιότητος. Κοντὰ σ' αὐτὸ οἱ πρωτοπόροι καὶ προοδευτικοὶ στοχαστὰς ἐστηρίχθησαν ἐπὶ ὑλιστικὰς καὶ διαλεκτικὰς τάσεις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνῶ οἱ ἀντιδραστικοὶ ἰδεολόγοι προσπάθησαν νὰ προσκολληθῶν ἐπὶ ἰδεαλιστικὰς, μεταφυσικὰς πλευρὰς τῆς θεωρίας του.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ φεουδαλισμοῦ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία παρεμόρφωσε καὶ διεστρέβλωσε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀνάλογα μὲν τὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θεολογίας καὶ ἔκανε τὸν «ἀριστοτελισμὸν» θεωρητικὸν φρούριον τῆς φεουδαλικῆς ἰδεολογίας. «Ὁ σχολαστικισμὸς καὶ ἡ παπαδοσύνη παραλάβανε κάθε τι τὸ νεκρὸ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλην, ὅχι ὅμως τὸ ζωντανόν». «Ἡ παπαδοσύνη σκότωσε τὸ ζωντανόν ἐπὶ τὸν Ἀριστοτέλην καὶ διαιώνισε ὅ,τι ἦταν νεκρὸ σ' αὐτόν»¹. Ἀκόμη καὶ σήμερον ἀμιλλῶνται οἱ νοθευτὰς τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας γιὰ τὴν διαστρέφωσιν τῆς ἱστορικῆς μορφῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐνῶ οἱ σκοτεινοὶ ἄνθρωποι τοῦ καθολικισμοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα προσπαθοῦν νὰ ἐπώ-

1. Β. Ι. ΛΕΝΙΝ: «Φιλοσοφικὰ τετράδια», Μόσχα 1947.

φεληθούν ἀπὸ τὴν δουλοκτητικὴ ἰδεολογία του γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦνε τὸν ἰμπεριαλισμό, ὅπως ἀκριβῶς εἶχαν ἐπωφεληθεῖ ἀπ' αὐτὸν οἱ σκοταδιστὲς τοῦ Μεσαίωνα γιὰ νὰ προστατεύσουν τὰ συμφέροντα τοῦ φεουδαλισμοῦ. Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξετάζονται εἰς τὴν «Μεγάλην Σοβιετικὴν Ἐγκυκλοπαιδεία» εἰς τὰ λήμματα *Λύκειον* καὶ *Περιπατητικὴ Σχολή*.

Ἀπὸ τὰ συγγράμματα τὰ ὁποῖα ἐδημοσιεύθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀριστοτέλη δὲν διασώθηκε κανένα. Γνωστὰ εἶναι μόνον μερικὰ μικρὰ ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὰ ἔργα ἄλλων συγγραφέων τῆς ἀρχαιότητος. Οἱ μαρτυρίαι γιὰ τὸ σύνολο τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντιφάσκουν μεταξύ των (ἔτσι, σύμφωνα μὲ διάφορες μαρτυρίαι, κυμαίνονται ἀπὸ 400 ἕως 1000). Ὅπωςδήποτε, τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους ποὺ ἔφθασαν ὡς ἡμᾶς, ἀποδίδουν τὴν χειρόγραφη διδασκαλία του. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐξεδόθησαν 300 χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλους (κατὰ τὴν δεκαετία 60 - 50 π.Χ.) ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικον τὸν Ρόδιον. Οἱ δημοσιεύσεις αὐτὲς βασίστηκαν κυρίως σὲ γνήσια κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἐν μέρει σὲ μεταγενέστερες ἀλλαγὰς καὶ προσθήκας. Μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικον τὸν Ρόδιον, εἶναι τὰ *Φυσικά*, τὸ σύγγραμμά του *Περὶ ψυχῆς* καθὼς καὶ τέσσερα ἔργα του ἀπὸ τὰ *Ζωικά*, σημαντικώτατα. Στὰ θεμελιακὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀφιερωμένον τὸ ἔργον του *Μετὰ τὰ φυσικά* (τιτλοφορημένον ἔτσι γιὰτὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικον ὕστερα ἀπὸ τὰ *Φυσικά*). Τὸ *Μετὰ τὰ φυσικά* ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς πραγματεῖαι, οἱ ὁποῖαι ἐγράφησαν σὲ διάφορες ἐποχές. Τὰ ἀφιερωμένα στὴν Λογικὴ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους συνεκεντρώθησαν ἀργότερα, κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον, κάτω ἀπὸ τὸν κοινὸν τίτλον *Ὀργανον*. Ἐνα ἀπὸ τὰ συμπεριλαμβανόμενα εἰς τὸ *Ὀργανον* συγγράμματα — τὸ *Περὶ ἑρμηνείας* — εἶναι μεταγενεστέραι προελεύσεως καὶ γραμμένο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλους. Τῆς *Ἠθικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπάρχουν δυὸ παραλλαγές: τὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν ἀπὸ τὸν γιό του, καὶ τὰ *Εὐδήμεια ἠθικά*, τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάσθηκεν ὁ Εὐδήμος. Ἀπὸ τίς 158 πραγματεῖαι τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ ὁποῖαι ἦσαν ἀφιερωμέναι εἰς τὴν ἔρευνα διαφόρων πολιτειακῶν καθεστώτων καὶ οἱ ὁποῖαι τοῦ εἶχαν χρησιμεύσει σὰν προεργασία γιὰ τὰ *Πολιτικά* του, δὲν ἀνευρέθη παρὰ μόνον μία, πρὶν ἀπὸ λίγον, σχετικὰ, καιρὸν, ἢ *Ἀθηναίων Πολιτεία* (δημοσιευθεῖσα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1891, ἀπὸ ἕναν αἰγυπτιακὸ πάπυρο).